

УДК 159.9(05)

Чепелєва Наталія Василівна, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з науково-дослідної роботи Інституту психології імені Г. С.Костюка НАПН України

e-mail: chepelevan@gmail.com

РОЗУМІННЯ – ІНТЕРПРЕТАЦІЯ – ТЛУМАЧЕННЯ

Анотація

Схарактеризовано ключові поняття психологічної герменевтики – розуміння, інтерпретацію, тлумачення. Запропоновано розглядати розуміння на двох рівнях – значеннєвому та смислового. Основною характеристикою значеннєвого рівня є відтворення смислу, закладеного у текст його автором. Смиловий рівень передбачає переосмислення, тобто трансформацію змісту вихідного тексту в іншу знаково-смилову систему. Показано, що розуміння тексту на смислового рівні веде до синтезу, породження нових смислів, яке відбувається завдяки діалогічній взаємодії смислових систем автора та реципієнта. Інтерпретація розглядається як осмислення тексту, «накидання смислу на текст», яке призводить до вбачання у повідомленні деякого смислу, відсутнього у вихідному тексті. Вона є механізмом смислового збагачення тексту, що здійснюється завдяки зануренню у контекст – особистісний, діяльнісний, культурний. Саме він і задає ті чи інші інтерпретаційні рамки, котрі, з одного боку, обмежують смисловий простір тексту, дозволяючи відкинути нерелевантні смисли, з іншого – розширюють його, збагачуючи новим розумінням змісту повідомлення, сприяючи тим самим породженню, синтезу нових смислів. Основним механізмом розуміння на значеннєвому рівні є когнітивні операції, насамперед, структурування та переструктурування текстової інформації, на смислового рівні – діалог як взаємодія, зіткнення смислових позицій партнерів з комунікації. Тлумачення передбачає розгорнуту рефлексію не

лише повідомлення, що сприймається, а й власних інтерпретаційних процесів та їх роз'яснення іншому.

Ключові слова: *розуміння, інтерпретація, тлумачення, діалог, текст, рефлексія.*

Чепелева Наталия Васильевна, действительный член НАПН Украины, доктор психологических наук, профессор, заместитель директора по научно-исследовательской работе Института психологии имени Г. С. Костюка НАПН Украины.

ПОНИМАНИЕ – ИНТЕРПРЕТАЦИЯ - ТОЛКОВАНИЕ

Аннотация

Охарактеризованы ключевые понятия психологической герменевтики – понимание, интерпретация, толкование. Предложено рассматривать понимание на двух уровнях – значенческом и смысловом. Основной характеристикой значенческого уровня понимания является воспроизведение смысла, заложенного в текст его автором. Смысловой уровень предполагает переосмысление, то есть трансформацию содержания исходного текста в другую знаково-смысловую систему. Показано, что понимание текста на смысловом уровне ведет к синтезу, порождению новых смыслов, осуществляемому благодаря диалогическому взаимодействию смысловых систем автора и реципиента. Интерпретация рассматривается как осмысление «набрасывание смысла на текст», приводящее к усмотрению в сообщении некоторого смысла, отсутствующего в исходном тексте. Она является механизмом смыслового обогащения текста, осуществляемого благодаря погружению в контекст – личностный, деятельностный, культурный. Именно он задает те или иные интерпретационные рамки, которые, с одной стороны, ограничивают смысловое пространство текста, позволяя отбросить нерелевантные смыслы, с другой – расширяют его, обогащая новым пониманием содержания сообщение, способствуя тем самым порождению новых

смыслов. Основным механизмом понимания на значенческом уровне являются когнитивные операции, прежде всего, структурирование и переструктурирование текстовой информации, на смысловом уровне – диалог как взаимодействие, столкновение смысловых позиций партнеров по коммуникации. Толкование предполагает развернутую рефлексю не только воспринимаемого сообщения, но и собственных интерпретационных процессов и разъяснение их другому.

Ключевые слова: понимание, интерпретация, толкование, диалог, текст, рефлексия.

Chepeleva Natalia Vasilyevna, the full member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Deputy Director of Research Work of the G.S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

UNDERSTANDING - INTERPRETATION – EXPLICATION

Summary

The key concepts of psychological hermeneutics: understanding, interpretation and explication are described. It is offered to consider the understanding on two levels: meaning and semantic. The main characteristic of the meaning level is the reproduction of the meaning that is embedded in the text by its author. The semantic level involves rethinking, or transforming of the content of the source text into another sign-semantic system. It's shown that the text understanding on the semantic level leads to the synthesis and generation of new senses, which is going due to dialogical interaction between the author and the recipient semantic systems. The interpretation is considered as understanding of the text, "putting the sense into the text", which leads to a vision in the message of some semantic, missing in the source text. It is a mechanism of the semantic enrichment of text that is carried out by immersion into the context: personal, active, cultural. That mechanism also sets a certain interpretative frames, on the one hand, limiting the semantic space of the text, allowing to discard irrelevant

senses, and, on another hand, expanding it, enriching by new understanding of message content, thus contributing to the generation and synthesis of the new senses. The main mechanism of understanding at the meaning level are cognitive operations, primarily structuring and re-structuring of textual information, and at the semantic level it is a dialogue as interaction, collision of communication partners semantic positions. The explication implies a detailed reflection not only of the perceived message but also of recipient own interpretive processes and their explication to another.

Keywords: *understanding, interpretation, explication, dialogue, text, reflection.*

Проблема розуміння в останній час стає однією з центральних проблем не лише психології, а усіх гуманітарних наук. Вона привертає увагу спеціалістів з теорії пізнання, логіки та методології науки, дослідників в галузі соціології, естетики, історії та філології. Пов'язане це передусім з тим, що сучасна культура все частіше має справу з ситуаціями, коли виникає необхідність в розумінні, яке все більше усвідомлюється як важливіший факт духовного життя особистості. Сам характер сучасних процесів комунікації, інтерпретації, тлумачення різного роду повідомлень висуває на перший план необхідність розробки загальної теорії розуміння.

Наявність великої кількості підходів до розв'язання проблеми розуміння – від методологічного до семіотичного і лінгвістичного – є свідченням її багатоаспектності та складності, з одного боку. З іншого – невизначеність багатьох ключових понять або ж розмаїття в тлумаченні призводять до парадоксальної ситуації «нерозуміння розуміння», виходом з якої може бути, на наш погляд, лише чітке окреслення горизонтів цієї проблеми та намагання упорядкувати її концептуальний апарат.

В зв'язку з цим ми, обмежуючись рамками психологічного підходу, спробуємо розмежувати найбільш важливі, з нашої точки зору, поняття –

«розуміння», «інтерпретація», «тлумачення»— та дати характеристику діалогу як одного з універсальних механізмів розуміння.

Розуміння тлумачиться нами як процес засвоєння та породження смислів, основними характеристиками якого є відновлення смислу (концепту) вихідного повідомлення та синтез нового смислу, що здійснюється в результаті взаємодії, зіткнення смислу, який був закладений в текст його автором, і смислового поля суб'єкта, що сприймає дане повідомлення.

Таким чином, розуміння може відбуватися на двох рівнях: значеннєвому, основною характеристикою якого є відновлення смислу, закладеного у текст його автором, та смислового, який можна розглядати як процес трансформації змісту вихідного тексту в іншу знаково-смилову систему, тобто його переосмислення реципієнтом.

Зупинимося докладніше на характеристиці обох рівнів розуміння тексту, зазначивши при цьому, що текст ми трактуємо у широкому семіотичному сенсі— і як текст, представлений у письмових джерелах, і як повідомлення, що породжує клієнт в процесі психотерапевтичної роботи, і як текст, що творить людина у внутрішньому плані (внутрішньому діалозі), намагаючись усвідомити, осмислити себе, свої проблеми, власний досвід. Коли ж мова йде про читача, то тут ми теж розглядаємо це поняття у широкому сенсі – як людину, що сприймає будь-яку вербальну інформацію, а не лише ту, що міститься у писемному повідомленні.

Основною характеристикою розуміння на першому рівні є процес відтворення смислу тексту, що сприймається. Зазначимо, що характеризуючи «текстовий смисл» (або концепт), ми спираємося на ідеї М. І. Жинкіна, який визначав смисл як інформаційне утворення, що не містить слів, але може бути розгорнуте у низку синонімічних текстів. Тобто це поняття є одним з ключових для розуміння, оскільки воно – початкова та кінцева стадія процесу згортання та розгортання інформації. Іншими словами, розуміння можна розглядати як процес, що характеризується згортанням інформації,

перекладом її на внутрішню мову реципієнта – мову смислу. Це відбувається завдяки формуванню предметно-схемного коду, який дозволяє фіксувати зміст тексту у вигляді деякої узагальненої смислової схеми[3].

Таким чином, значеннєвий рівень розуміння тексту передбачає активну переробку матеріалу шляхом його згортання, компресії. В результаті відтворюється смислова структура вихідного повідомлення, що є основною метою розуміння на даному рівні. Основними механізмами цього процесу є когнітивні операції розуміння, передусім, структурування та переструктурування текстової інформації, її стиснення та семантичне зважування, а також діалог, який веде реципієнт в процесі читання[6].

Цей діалог, на відміну від діалогу, що здійснюється на смисловому рівні розуміння і виявляється у взаємодії смислових позицій автора і читача, ми назвали інформаційним. Це скоріше не діалог, як його розумів М. М. Бахтін[1], а прийом (не завжди усвідомлений), що допомагає читачеві прояснити зміст твору, відтворити його смисл, побудувати внутрішню структуру повідомлення. Здійснюється він у формі постановки запитань, які виступають у ролі розумових опор, що допомагають утримувати матеріал у пам'яті, фіксувати основні змістові вузли повідомлення.

Вони можуть також відображувати безпосередню реакцію реципієнта на текст, що сприймається. Це, в основному, запитання до тексту (а не до його автора) або ж припущення відносно подальшого розвитку змісту повідомлення, що сприймається, хоча формально читач може звертатися й до себе. Однак у більшості випадків запитання інформаційного діалогу не виходять за межі тексту. Вони майже не ставляться автору, для читача він мовби прихований, розчинений у творі.

Такі запитання умовно можна назвати недіалогічними, оскільки вони не є формою суб'єкт-суб'єктної взаємодії, що характерна для діалогу, а, скоріше, безпосередньою реакцією на повідомлення, що сприймається. Вони, як правило, не спонукають читача до роздумів після прочитання

твору, а «затухають» відразу після з'ясування (іноді лише уявного) його змісту.

Таким чином, інформаційний діалог як початкова, простіша фаза взаємодії читача з текстом забезпечує передусім значеннєвий рівень розуміння. Основна умова такого діалогу – розрив у знаннях автора і реципієнта, тобто недостатня інформованість реципієнта про проблеми, що розглядаються в тексті. Це веде до появи інформаційних «шпарин», наявність яких і стимулює запитання читача. Безумовно, розрив у знаннях не повинен бути абсолютним, оскільки діалог стане неможливим, адже саме запитання завжди є узагальненням інформації, що сприймається. Отже, другою умовою виникнення інформаційного діалогу є наявність деякого спільного знання його учасників (автора і читача), яке й стимулює подальшу взаємодію з текстом, даючи поштовх розумовій активності реципієнта. Основними механізмами цього процесу, як вже зазначалося, є когнітивні операції розуміння,

Однак, як показують численні дослідження, розуміння не завжди відновлює саме той смисл, який був закладений у текст його автором. Викликано це передусім тим, що будь-який текст має потенційну множину смислів, яка, в свою чергу, зумовлена контекстуальним багатством вихідного повідомлення, тобто наявністю великої кількості смислових шарів, кожний з яких відсилає реципієнта до відповідного контексту. І завдання людини, що сприймає текст, – віднайти ті «смислові ключі», які й дозволяють їй відтворити концепт повідомлення.

Причому справа ускладнюється тим, що контекстуальні системи автора і реципієнта можуть не збігатися або ж перетинатися лише частково. В першому випадку відбувається те, що отримало назву «накидання смислу на текст» (Х.-Г. Гадамер), яке, в свою чергу, призводить до вбачання у повідомленні деякого змісту, відсутнього у самому тексті. Більш поширеною є друга ситуація, яка передбачає частковий збіг контекстуальних систем учасників комунікативного процесу, що дає змогу реципієнтові будувати

власний «зустрічний текст», який базується на смисловій основі вихідного повідомлення, але доповнює її власним осмисленням проблем, що розглядаються.

Таке доповнення, привнесення власного смислу в текст залежить від поінформованості читача у тій предметній галузі, якій присвячений твір (близьке знайомство із спорідненими контекстами), широкої загальнокультурної підготовки (знайомство з далекими контекстами), його цінностей, настановлень та ставлень, а також цілей читання і мотивів діяльності, у яку воно включене. Взаємодія цих компонентів і створює ті інтерпретаційні рамки (або схеми), накладення яких на вихідний текст призводить до різних його тлумачень. В даному випадку очевидно, що мова йде про інше розуміння – не про процес, що відтворює зміст тексту, виявляє його смислову структуру, а про осмислення твору, що проявляється у зіткненні двох смислів – авторського, втіленого у тексті, та читацького, що, в свого чергу, призводить до породження, синтезу нового смислу. Таке розуміння, на відміну від структурного, ми будемо називати смисловим, або **інтерпретацією**.

На перший погляд запропоноване тлумачення інтерпретації суперечить загальновідомому визначенню П. Рікера, який розглядає останню як роботу мислення, що полягає у розшифруванні смислу, котрий стоїть за очевидним смислом [5]. Однак саме цей прихований смисл, який повинна «розшифрувати» інтерпретація, великою мірою залежить не лише від контекстуальної насиченості вихідного повідомлення, але й складності й багатоплановості смислової сфери реципієнта, що й дозволяє останньому по-різному осмислювати вихідне повідомлення. І якщо на значеннєвому рівні реципієнт працює в основному з авторськими контекстами, намагаючись віднайти їх у смисловій структурі тексту, то смисловий рівень передбачає взаємодію двох контекстуальних систем, що розширює і збагачує не лише смисловий простір вихідного повідомлення, а й смислову сферу особистості, яка його сприймає.

Розкрити та прокоментувати смисл, на думку М. М. Бахтіна, можна лише за допомогою іншого смислу, розчинити його у поняттях неможливо. Тут, вважає дослідник, є два можливі шляхи: або відносна раціоналізація смислу, або ж поглиблення його за допомогою інших смислів, тобто інтерпретація [2].

Таким чином, інтерпретація є механізмом смислового збагачення тексту, що здійснюється завдяки зануренню у контекст – особистісний, діяльнісний, культурний. Саме він і задає ті чи інші інтерпретаційні рамки (або схеми), котрі, з одного боку, обмежують смисловий простір тексту, дозволяючи відкинути нерелевантні смисли, з іншого – розширюють його, збагачуючи новим розумінням змісту повідомлення, сприяючи тим самим породженню, синтезу нових смислів.

Такими інтерпретаційними схемами можуть бути наявні у культурі зразки, що були присвоєні реципієнтом, увійшли в його смислову сферу, знання, досвід взаємодії з іншими текстами тощо.

Нами буловиділенотаки види інтерпретаційних схем:

- смислові, що включають передусім особистісні смисли, тобто мотивоване ставлення до значення, форму включення значення в структуру свідомості та особистості;
- культурні, які використовують наявні в культурі зразки;
- когнітивні, що включають концептуальні схеми, знання та уявлення суб'єкта.

Таким чином, інтерпретаційні схеми є по суті тими рамками, які обмежують особистий контекст реципієнта і задають межі «зустрічному тексту», тобто тексту, котрий він буде, спираючись на свої знання, смисли, культурні зразки, власний досвід діяльності. Інакше кажучи, характерне для семіотики тлумачення тексту як засобу інтерпретації дійсності, а також інших творів може бути, на нашу думку, застосовано й в психологічних дослідженнях. На жаль, нам поки що невідомі засоби, які дозволяють об'єктивувати цей суб'єктивний текст інтерпретації; про його характер ми

можемо судити лише опосередковано, аналізуючи результати розуміння повідомлення.

Невідрефлексоване застосування інтерпретаційних схем може спричинити й псевдоінтерпретацію, тобто бездумне, механічне накладання на текст готових стереотипів, шаблонів, які діють на рівні значень, не торкаючись глибинних смислових пластів тексту. Така «значеннева» інтерпретація, що не передбачає глибокого осмислення тексту, взаємодії смислових позицій, визначається нами як квазіінтерпретація, яка не має нічого спільного з дійсною інтерпретацією і веде до псевдорозуміння, неадекватних оцінок суті ситуації Іншого, виникнення псевдосмислів. У випадку квазіінтерпретації механізм взаємодії з текстом можна розглядати за аналогією з обміном репліками в міжособовому діалозі, причому репліками, що не відбивають смисл вихідного повідомлення, не є відповіддю на нього, а мають вигляд шаблонної фрази, яка призначена лише заповнити паузу і тільки поверхово пов'язана з основним змістом тексту, що сприймається.

Однак інтерпретація може усвідомлюватися і виступати як поставлена перед суб'єктом і прийнята ним задача. Як правило, така ситуація виникає в умовах діяльності, в котру включений процес взаємодії («великої діяльності», в термінології О. О. Леонтьєва). Так, наприклад, інтерпретація може бути необхідною складовою учінневої, комунікативної, наукової (літературна критика, історико-наукові дослідження тощо), виконавської діяльності (у випадку, коли мова йде, наприклад, про музичну, режисерську інтерпретацію художнього твору) тощо.

Основним механізмом інтерпретації є діалог, який базується на встановленні зв'язків з контекстами, тобто вміщення висловлювання в новий контекст, що обмежений інтерпретаційними рамками, які цей контекст «висвічують». Саме контекстуальне багатство тексту, як вже зазначалося, і визначає притаманну більшості з них потенційну множинність смислів. Суму контекстів, в якій даний текст набуває осмисленості і які певним чином

можуть бути мовби інкорпоровані в ньому, Ю. М. Лотман називав пам'яттю тексту [4].

У процесі інтерпретації може також відбуватися конфлікт смислів, що є результатом незбігу концепту вихідного повідомлення та особистісних смислів реципієнта. При цьому смисловий конфлікт може ускладнюватися тим, що в процесі взаємодії автора і реципієнта актуалізуються не один, а декілька контекстів читача, що приводить до зіткнення двох і більше інтерпретаційних схем, породжуючи у свідомості реципієнта, крім смислового, ще й «конфлікт інтерпретацій» (П. Рікер).

Умовою успішного розв'язання такого конфлікту є діалог, що здійснюється, як правило, у формі процедури «запитання-відповідь», дозволяючи тим самим «запустити» механізми рефлексії і прояснити як зміст твору, що сприймається, так і зміст свідомості реципієнта. Таким чином, рефлексивні процеси є необхідною складовою розуміння на будь-якому рівні – і на значенневому, і на смисловому. Однак, якщо у першому випадку у читача домінує рефлексія на текст, то в другому – рефлексія на автора і на себе, тобто на прояснення власних смислів.

Причому у процесі інтерпретації тексту суб'єкт розв'язує щонайменше два види задач – пізнавальні та комунікативні. У межах пізнавальної задачі одним з механізмів інтерпретації твору стає так званий пізнавальний діалог, що використовує запитання типу «Чи це дійсно так?», які можуть варіюватися, уточнюючи зміст об'єкта (тексту) або самі уявлення суб'єкта (читача). В останньому випадку пізнавальний діалог стає рефлексивним.

Якщо суб'єкт діє у межах комунікативної задачі, то діалог спрямований на прояснення підвалин інтерпретації, тобто в які рамки і якими засобами інші контексти «вписані» у свідомість реципієнта та автора тексту. Діалог перетворюється у засіб прояснення, уточнення особистісних смислів партнерів комунікації (автора і читача). Іншими словами, часто неусвідомлювані інтерпретаційні схеми в рамках ко-

мунікативної задачі не лише усвідомлюються, але й стають предметом аналізу, рефлексії, а у випадку реального міжособистісного діалогу –й предметом обговорення.

Таким чином, включення інтерпретації у комунікативний контекст перетворює діалог на засіб прояснення особистісних смислів, значень партнерів комунікації. Неусвідомлювані інтерпретаційні схеми одного з учасників взаємодії стають предметом аналізу, рефлексії, обговорення. Це потребує від співрозмовників усвідомлення і роз'яснення не лише результатів розуміння висловлювань іншого, а й власних контекстів та тих інтерпретаційних схем, у які ці контексти були включені. В цьому випадку інтерпретація перетворюється на **натлумачення**, яке передбачає розгорнуту рефлексію не лише повідомлення, що сприймається, а й власних інтерпретаційних процесів та їх роз'яснення як собі, так й Іншому. Тобто, якщо інтерпретацію можна розглядати як діалог з Іншим (причому не лише із зовнішнім, а й з внутрішнім Іншим), осмислення його висловлювань та відповідну артикуляцію результатів такого осмислення, то тлумачення – це діалог для Іншого, якому роз'яснюється та обґрунтовується вибір тих чи інших інтерпретаційних схем і власне розуміння тексту, що сприймається.

Таким чином, на смисловому рівні розуміння з репродуктивного процесу відтворення смислу вихідного повідомлення перетворюється у творче, що доповнює, реконструює текст, збагачує його читацькими смислами, думками та оцінками. Читач у цьому випадку стає активним співавтором, що завершує роботу, розпочату автором твору. Це стає можливим за умови, якщо взаємодія з текстом стає дійсно діалогічною, що передбачає взаємодію смислових позицій, авторського і читацького контекстів. Саме діалогічна взаємодія дає можливість не лише віднайти глибинні шари смислу, що не можуть бути прояснені іншими способами, а й синтезувати новий смисл, який виникає в результаті такої взаємодії.

Дослідження діалогічної взаємодії читача з текстом, що призводить до осмислення вихідного повідомлення, передбачає вихід в іншу площину

аналізу, використання суб'єкт-суб'єктної схеми, на відміну від суб'єкт-об'єктної, що притаманна значеннєвому розумінню. В останньому випадку текст «мовчить»– він виступає як об'єкт, який треба «розпакувати», виявивши приховані смисли, закладені в твір його автором. В ситуації смислового розуміння текст виступає як «співрозмовник», по відношенню до якого можна зайняти активну позицію відповіді: погоджуватися або не погоджуватися, доповнювати його власним розумінням проблем, що обговорюється, тощо.

Витоки такого підходу до характеристики розуміння як творчого процесу, що змінює «сислове поле» реципієнта, – в ідеях М. М. Бахтіна, який одним з перших звернув увагу на активно-діалогічний характер розуміння. «Розуміння доповнює текст: воно активне і має творчий характер. Творче розуміння продовжує творчість, примножує художнє багатство людини», – зазначав дослідник [2; 366].

Отже, особистісне включення читача в текст, що передбачає актуалізацію його контекстуальної системи, діалог з автором твору, – необхідна умова дійсно творчого розуміння. В цьому випадку читач не просто сприймає та засвоює якісь готові штампи, кліше, не лише відтворює смислову структуру вихідного повідомлення, а й активно включається в діалог з автором твору, прагнучи досягти справжнього його розуміння, що передбачає як відновлення концепту вихідного повідомлення, так і осмислення та переосмислення твору. Результатом такого розуміння є не лише збагачення когнітивної сфери читача, а й розширення його особистого тезаурусу, збагачення особистісних та культурних контекстів.

Таким чином, розуміння як складний комунікативно-пізнавальний процес забезпечує активну переробку читачем текстової інформації, її осмислення та переосмислення, що призводить до поповнення і переструктурування його особистісних структур, забезпечуючи тим самим

не тільки інформаційно-пізнавальний, але й мотиваційно-смісловий ефект взаємодії з текстом.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики / М. М. Бахтин – М., 1975. – 502 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин – М., 1986. – 445 с.
3. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации / Н.И. Жинкин – М.: Наука, 1982. – 160 с.
4. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек - текст - семиосфера – история / Ю. М. Лотман – М., 1999. – 464 с.
5. Рикер П. Конфликт интерпретаций: Очерк о герменевтике / П. Рикер – М., 1995. – 412 с.
6. Чепелева Н.В. Текст і читач: посібник / Н.В. Чепелева – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – 124 с.

References transliterated

1. Bahtin M. M. Voprosy literatury i jestetiki / M. M. Bahtin – M., 1975. – 502 s.
2. Bahtin M. M. Jestetika slovesnogo tvorchestva / M. M. Bahtin – M., 1986. – 445 s.
3. Zhinkin N.I. Rech' kak provodnik informacii / N.I. Zhinkin – M.: Nauka, 1982. – 160 s.
4. Lotman Ju. M. Vnutri mysljashhih mirov. Chelovek - tekst - semiosfera – istorija / Ju. M. Lotman – M., 1999. – 464 s.
5. Riker P. Konflikt interpretacij: Oчерk o germenevtike / P. Riker – M., 1995. – 412 s.
6. Chepeljeva N.V. Tekst i chytach: posibnyk / N.V. Chepeljeva – Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2015. – 124 s.

Отримано: 15.06.2017

Відрецензовано: 23.06.2017

Опубліковано: 29.06.2017